

Vybrané aspekty a specifika formování občanské společnosti a politického stranictví v rámci Habsburské monarchie druhé poloviny 19. století s přihlédnutím k Moravě¹

Pavel KRÁKORA

Chosen Aspects and Specifics of the Formation of Civil Society and Political Party Spirit within the Habsburg Monarchy of the Second Half of the 19th Century with Regard to Moravia

Abstract: The text focuses on the formation of civil society and political party spirit in the framework of the Habsburg monarchy in the second half of the 19th and early 20th century. In order to better understand the basic and fundamental contexts, a region of Moravia was chosen to illustrate the development of society and political parties. Moravia was one of the most developed areas within the Habsburg monarchy – politically, economically and socially (rich social life, a developed network of schools, cultural organizations and others). Another important factor in this respect was the relative proximity of Vienna, the capital city of the monarchy, and Prague, the centre of the Czech lands on the other. Immediately after the restoration of the constitution in 1861, there was an expansion of social life in Moravia, which was closely linked to the emergence of political parties as a manifestation of the gradual emancipation of civil society. From today's perspective, this process showed some deficits, such as the honorary nature of political parties or limited

voting rights. However, in the contemporary context we can speak of a fundamental divide that initiated the gradual transformation of the original patrimonial (feudal) society into a modern civil society with all its customs and institutes. In the conditions of Moravia, which was part of not only the Habsburg monarchy, but also the narrower framework of the Czech lands, the process of forming civil society corresponded to the process of forming the modern Czech nation and the Czech national consciousness. However, this also contributed to the rise of nationalism reflected in the Czech-German antagonism, which, in addition to the war events of 1914–1918, became one of the important factors of the Austro-Hungarian monarchy collapse.

Key Words: Civil society, Political parties, History, Education, Habsburg Monarchy, Moravia

Úvod

Občanská společnost a s ní úzce spjaté politické stranictví jsou v současnosti vnímány jako základní elementy nezbytné pro korektní fungování demokratické a pluralitní společnosti. Jejich historická geneze se však značně lišila a závisela na konkrétním politickém prostředí daného státu, povaze národní entity (tzv. socio-morálním milieu), úrovni ekonomického rozvoje a dalších faktorech. Významný předěl celeoevropského významu představuje v daném ohledu rok 1848, který byl impulsem pro rozšíření zásad parlamentarismu ve stávajících absolutistických monarchiích a také – a tento faktor je nutné zvlášť zdůraznit – k transformaci poddaného v občana. Zároveň s tím došlo k probuzení nového fenoménu, jehož nejvýraznějším atributem se stalo sdružováním občanů do spolků a následně i politických stran jako reprezentantů snahy aktivně participovat na veřejném dění a moci. V důsledku značné různorodosti a specifik je v širším obecném kontextu proces vzniku občanské společnosti a politického stranictví poměrně těžce uchopitelný. Následující pasáže textu se proto omezí na teritorium Habsburské monarchie s přihlédnutím k českým zemím, které jsou pro vývoj občanské společnosti a politického stranictví ilustrativní, a to jak z hlediska jejich historického vývoje,

tak především z hlediska struktury (stavovské, sociální i národnostní) zdejší společnosti.

1 Teoretické a metodologické ukotvení

Otázky související s utvářením občanské společnosti a politického stranictví v kontextu českých zemí se staly v posledním období zhruba dvaceti let předmětem intenzivního zájmu české historické vědy. V širším kontextu Evropy (se zřetelem na Evropu střední) je dané problematice dlouhodobě věnována systematická pozornost v rámci německé historiografie, kde se zformovaly dva proudy reprezentující poněkud odlišné metodologické přístupy a východiska. První představuje tzv. frankfurtská škola, která v souvislosti s formováním občanské společnosti (*bürgerliche Gesellschaft*) zdůrazňuje (a to již od přelomu 18. a 19. století) nezastupitelný význam a roli středních a velkých měst, kde se mohly na pozadí hospodářského rozmachu spatřovat s modernizací a zaváděním nových progresivních výrobních postupů rozvíjet liberální ideje eliminující původní stavovské rozdíly.

Určitým protipólem vůči frankfurtské škole je teze tzv. bielefeldské školy, jejíž představitelé vyzdvihují při formování občanské společnosti význam inteligence (učitelů všech typů škol včetně univerzit, soudců, právníků, lékařů, inženýrů a dalších profesí) a úřednictva (srov. Fasoara, Hanuš, Malíř, 2006, s. 12). V daném ohledu – ať již se jedná o směr frankfurtský či bielefeldský – je nezbytné přihlídnout k specifikům (politickým, kulturním a hospodářským) prostředí Německa poloviny 19. století, které se v mnohém lišily od poměrů v jiných částech Evropy, a to včetně tehdejší mnohonárodnostní a tradicionalistické Habsburské monarchie.

Ucelený koncept formování občanské společnosti v podmínkách Rakousko-Uherska (do roku 1867 Rakouské monarchie) byl zpracován v rámci vídeňského historického badatelského centra (reprezentovaného zejména historikem P. Urbanitschem), které v mnoha ohledech vychází z metodického pojetí zmíněné frankfurtské školy.² Důraz je při tom kladen na politickou, společenskou a v neposlední řadě i hospodářskou situaci v habsburské monarchii v období po roce 1848. Z konceptu

tzv. vídeňské školy vychází v převážné většině také historici v rámci České republiky, přičemž tento trend je patrný zejména v její východní části, geograficky bližší Vídni – tj. na Moravě. Prosadila se zde a byla akceptována teze, že občanská společnost se formovala v prostředí měst (zejména větších), která poskytovala nezbytné zázemí (hospodářské, kulturní, sociální a intelektuální) a umožňovala původním měšťanským vrstvám stát v popředí procesu vytváření samosprávných institucí a s nimi úzce provázaného fenoménu politického stranictví a spolkového života.

Skutečnost, jak občanská společnost vyrůstala v úzkém sepjetí s etablovanými se politickými stranami, lze názorně ilustrovat právě na příkladu habsburské monarchie (resp. její předlitavské části) druhé poloviny 19. století. Významná role v tomto procesu zde připadala jednotlivým zemím, které do značné reprezentovaly autonomní a svébytné politické entity v čele se zemskými sněmy. Nejinak tomu bylo v případě Moravy, jež se nacházela v blízkosti hlavního města monarchie Vídně a v rámci Rakousko-Uherska (od roku 1867) patřila k zemím, kde občanská společnost a politické stranictví zaznamenaly od šedesátých let 19. století intenzivní rozmach.

2 Občanská společnost a její provázanost s fenoménem politického stranictví

První pokusy o emancipaci občanské společnosti a politických stran v rakouské monarchii lze klást již do předbřeznové doby – tj. období před rokem 1848 – a to především v souvislosti s posilováním společenských a ekonomických pozic měšťanských vrstev buržoazie a také se snahou tehdejších zemských stavovských reprezentací o větší politickou participaci. Ke zřetelnému vyhranění občanských a politických platform však dochází až v revolučních letech 1848 a 1849 v souvislosti se zavedením konstituce a ustavením volené vídeňské říšské rady.³ Podobný proces proběhl i na úrovni jednotlivých zemí (včetně Moravy), kde došlo k transformaci zemských sněmů na volené zastupitelské sbory.

Pokud se zaměříme na fungování politických stran jako stěžejního faktoru umožňujícího rozvoj občanské společnosti, lze konstatovat, že v daném ohledu se habsburská monarchie vyznačovala několika specifiky.

K těm nejpodstatnějším bezesporu patřilo vymezení politických stran na úzce nacionální bázi, kdy se politické subjekty identického programového a ideového zaměření konstituovaly v rámci dané národní entity. V případě Moravy (stejně tak i Čech) šlo o české a německé politické strany, které vždy kandidovaly zvlášť a na zemském sněmu často stály proti sobě.⁴ Další specifikum při formování a následném působení politických stran představovalo uplatnění tzv. zemského principu. Podstata této skutečnosti spočívala v jednoduchém principu – obdobně jako v případě nacionálně definovaných stran. Organizační struktura konkrétního politického subjektu nepřesahovala pouze pomyslnou hranici národnostní, ale i reálnou hranici dané země. V rámci jedné země tak vedle sebe existovaly identické české a německé strany (liberální, agrární, křesťanské či socialistické), které měly zároveň v naprosté většině svůj protějšek v sousední zemi (Čechy, Slezsko, Dolní Rakousy). Vzhledem k tomu lze konstatovat, že „důsledkem těchto určeností bylo relativně oddělené formování českých a německých politických stran a jejich systémů na Moravě“, a že „české politické strany na Moravě vznikaly v úzké souvislosti s vývojem českého národního hnutí a že hledaly a nacházely spojence v českých politických stranách v Čechách a ve Slezsku..., podobně jako německé politické strany na Moravě hledaly oporu v německých stranách v ostatních korunních zemích monarchie“ (Malíř, 1996c, s. 22).⁵

Typickým atributem politických stran habsburské monarchie v počáteční fázi parlamentního systému – tj. období přibližně tří desetiletí vymezených šedesátými až devadesátými léty 19. stol. – byl jejich honorační charakter. Tato skutečnost korespondovala se stupněm rozvinutosti tehdejší občanské společnosti. V rámci honoračních politických stran neexistovala žádná stabilní a trvalejší organizační struktura a nefungoval zde ani institut vnitrostranických voleb. Reprezentantem a výhradním mluvčím strany se zpravidla stávalo její nejužší vedení, které bylo tvořeno poslanci a „politicky aktivními jednotlivci rekrutujícími se z majetkové a vzdělanostní elity dané národní společnosti“ (Malíř, Marek, 2005, s. 19–20). Obvykle se koncentrovalo okolo tiskového orgánu dané strany. Honorační strany se opíraly o síť důvěrníků, kteří na bázi dobrovolnosti zprostředkovávali kontakt s voličskou základnou. Tito důvěrníci společně se stranickým tiskem sehrávali v rámci honoračních stran stěžejní roli

při prezentaci strany, jejího programu a případných kandidátů směrem k širší veřejnosti.

Politická aktivita honoračních stran byla zpočátku nejvíce patrná v době volební kampaně a samotných voleb. Poté utichala a teprve s postupujícím časem se začaly strukturovat jednotlivé stranické instituty – volený stálý výkonný výbor strany, síť místních organizací, a to včetně úrovní okresních, popřípadě krajských. Všechny měly na centru, které registrovalo členské základny, konsolidovalo je a vytvářelo jasný rámec pro záležitosti dotýkající se financování strany (rozpočet, členské příspěvky, dary), institut pravidelných stranických sjezdů apod. Převládající vertikální struktura honoračních stran začala být s postupným formováním sítě krajských, okresních a místních organizací doplňována strukturou horizontální, čímž získaly atributy „klasických a plnohodnotných“ politických stran, které se začaly na Moravě – stejně jako celé v habsburské monarchii – ve větším měřítku formovat až na přelomu 19. a 20. století.⁶

K významným aspektům ovlivňujícím činnost politických stran v inkriminovaném prostoru patřilo zavedení kuriového systému s tzv. volebním censem. Kuriový systém se sice v průběhu své existence postupně refoval (rozšiřoval), ale i přesto pro většinu politických stran, především od 90. let 19. stol., představoval ve vztahu k jejich voličské základně znatelný limitující faktor. Určitá změna nastala teprve v souvislosti s prosazením všeobecného, rovného hlasovacího práva do říšské rady v roce 1905, která umožnila volit všem mužům starším 21 let. Nicméně na úrovni jednotlivých zemí kuriový systém zůstal zachován i po roce 1905, což platilo i pro Moravu a její sněm. Zde i přes dílčí reformy – zavedení čtvrté tzv. všeobecné volební kurie v roce 1905, jejíž poslanci byli voleni na základě všeobecného a rovného hlasovacího práva pro muže starší 24 let – byl fakticky až do roku 1918 nadále v platnosti z dnešního pohledu nedemokratický a voličsky nereprezentativní kuriový volební systém.⁷ Jeho přetrvávání na zemské a také komunální úrovni tak do značné míry podvazovalo rozmach občanské společnosti provázané s působením nových tzv. masových politických stran. Existence kuriového systému poskytovala naopak výhodu původním honoračním stranám, jejichž typickými reprezentanty se staly velkostatkářské (šlechtické) strany

a na Moravě zhruba od přelomu 19. a 20. stol. liberálně orientovaná Národní strana na Moravě konstituovaná v roce 1861.

Na druhé straně však omezení plynoucí z kuriového systému motivovala zmíněné masové politické strany k vytváření nejrůznějších přidružených organizací – hospodářských, kulturních, osvětových, tiskových, školských spolků a korporací. Pro danou stranu vytvářely poměrně spolehlivou strukturu tzv. satelitních organizací, částečně prorůstajících do nepolitické – tj. občanské – sféry, a zároveň podstatně rozšiřovaly její působení směrem k širší veřejnosti. Typickým rysem těchto politických spolků bylo to, že si (až na výjimky) zachovávaly regionální charakter a nezřídka suplovaly místní stranické organizace.⁸

Rozmach satelitních organizací jednotlivých politických stran zároveň posilovala absence zákona, který by vymezoval fungování politických stran. Až do zániku Rakousko-Uherska v roce 1918 nebyla taková legislativní norma přijata. O politických stranách a vymezení jejich aktivit nebyla zmínka nejen v únorové Schmerlingově ústavě z roku 1861, ale ani v tzv. prosincové ústavě z roku 1867. Jedinými normami, ač ve vztahu k politickým stranám ne zcela zřetelnými, se staly Zákon č. 134 ř. z. o spolčovacím právu a Zákon č. 135/1867 ř. z. o shromažďovacím právu⁹, na jejichž základě bylo upraveno zakládání spolků (včetně politických) a také shromažďovací právo. Uvedený spolkový zákon zmiňoval politické spolky mj. v souvislosti s jejich využitím „při organizační výstavbě politických stran zákazy v oblasti členství (jen dospělí mužové, povinné seznamy členů), organizačního propojení s jinými spolky..., teritoriálního rozšíření (jen v rámci uvedené země)“ a „činnosti (oznamovací povinnost schůzí a regulace účasti nečlenů)“ (Malíř, 1996c, s. 23–24). Avšak politické spolky – tak, jak byly vymezeny zákonem – v žádném případě nemohly zcela suplovat činnost regulérní politické strany.

Skutečnost, že politické strany v habsburské monarchii existovaly bez zřetelného a jasného právního rámce, umocňovala s výše zmíněným limitujícím kuriovým systémem jejich snahu přenést těžiště svého působení do nepolitické (občanské) sféry. Hledaly v ní podporu pro svůj program a očekávaly posílení své pozice vůči konkurenčním politickým subjektům. Hustá síť satelitních organizací měla v konečném důsledku pro fungování politických stran pozitivní přínos. Například v agrární

straně se prosadily četné zemědělské hospodářské jednoty, při sociální demokracii vzdělávací, tělocvičné, kulturně-osvětové dělnické spolky, při Národní straně na Moravě katolické jednoty apod. Politické strany v habsburské monarchii se i přes všechna výše uvedená úskalí staly v poměrně krátké době významnými činiteli výrazně ovlivňující politické, hospodářské, sociální, národní či kulturní dění jak na centrální, tak na úrovni zemské a regionální.

3 Formování občanské společnosti a politického stranictví v podmínkách Moravy druhé poloviny 19. a počátku 20. století

Utváření a vyhraňování jednotlivých ideových politických proudů je označováno jako proces vytváření sloupové struktury – *Verläusungsprozeß*. Vychází ze skutečnosti, že působení daného politického subjektu se neomezovalo pouze na sféru politickou. Prorůstalo do dalších oblastí života společnosti a do značné míry také ovlivňovalo a formovalo život jednotlivce, čímž docházelo k „vytváření vlastního, nepolitického, relativně uzavřeného zázemí politických stran“ (Malíř, 1996c, s. 246). V uvedeném kontextu je zároveň užíván pojem socio-morální milieu – *Sozial-moralisches Milieu*, tj. označení pro specifické prostředí, jež daný ideově-politický proud (resp. politická strana, která jej reprezentovala) ve společnosti vytvářela.¹⁰

První náběhy k dělení jednotlivých politických frakcí v rámci habsburské monarchie lze vysledovat již v průběhu jednání říšského sněmu v letech 1848–1849, kdy došlo k vyhranění tří hlavních občanských politických proudů: liberálního (liberálně-nacionálního), radikálně demokratického a konzervativního (šlechticko-konzervativního). Mezi těmito zmíněnými ideově-politickými směry došlo ještě ke zřetelnému štěpení na základě národnostního principu. Markantně se to projevovalo především u liberálů. Separace konkrétních politických subjektů, založená na jejich příslušnosti k české či německé národnosti, musela logicky vyplynout ze zcela rozdílných představ o dalším státoprávním uspořádání monarchie (spor centralistické a federalistické koncepce). Významný aspekt v daném ohledu představovaly otázky týkající se prosazování jazykových, kulturních a v neposlední řadě i sociálních práv.¹¹

Na základě ideově-politické a národnostní diferenciaci z let 1848–1849 se na počátku šedesátých let 19. stol. zformovaly dva hlavní a do značné míry úzce kooperující politické proudy. Reprezentovali je čeští a němečtí liberálové a konzervativní, politicky aktivní šlechta. Pro české a stejně tak i německé liberální strany se v odborné literatuře ustálilo označení národně-liberální tábor. Na Moravě k němu po tři desetiletí (1861–1891) jako jediná náležela Národní strana na Moravě, na německé straně hrála obdobnou roli Verfassungspartei (Ústavní strana) s celorakouskou působností. V roce 1891 se konstituovala Lidová strana na Moravě, která se v následujících dekádách dále štěpila. Obdobný proces štěpení a vzájemných fúzí se odehrával také v německém národně-liberálním táboře, kde se nakonec v roce 1896 jako nejvýznamnější síla zformovala středostavovská Deutsche Fortschrittspartei (Německá pokroková strana), která si dokázala dlouhodobě udržet dominantní zastoupení na moravském zemském sněmu (srov. Malíř, Marek, 2005, s. 469–470).

Významné postavení v politickém systému habsburské monarchie a jednotlivých korunních zemí, Moravu nevyjímaje, náleželo tzv. velkostatkářským stranám, které reprezentovaly konzervativní a k dynastii loajální politický tábor. Jednalo se o víceméně volná uskupení šlechty, která dominovala velkostatkářské volební kurii. Velkostatkářské strany si svůj vliv na moravském zemském sněmu udržovaly v počátečním období po obnovení konstituce, s postupným rozšiřováním volebního práva jejich politický vliv a exkluzivita slábly. Na Moravě se v průběhu šedesátých let 19. stol. zformovala tři velkostatkářská seskupení – centralistická Strana ústavověrného velkostatku (loajální k vídeňské vládě a dynastii), zemsky a státoprávně orientovaná Strana konzervativního velkostatku a lavírující frakce, kterou lze nazvat Střední strana velkostatku (Mittelpartei).¹² Převahu na zemském sněmu si udržovala s německými liberály spolupracující Strana ústavověrného velkostatku, naopak konzervativní velkostatek představoval dlouhodobou oporu českých národních liberálů (srov. Malíř, 1996c, s. 52–55).

Na počátku sedmdesátých let 19. stol. se v souvislosti s rozmachem dělnického hnutí začíná vedle liberálních a konzervativních stran vytvářet a prosazovat sociálnědemokratický ideově-politický proud. Jeho specifikum tkvělo nejen v obhajobě zájmů široké vrstvy dělníků, ale

i v jeho nadnárodním (internacionálním) charakteru. Národnostně vyhraněná politická scéna byla konfrontována se stranou, která vytvářela „svěbytné sociomorální milieu“. Dlouhou dobu (fakticky až do konce existence habsburské monarchie) v něm ve větší či menší míře „přetrvávala symbióza českých a německých sociálních demokratů, protože nacionalizace byla v českých zemích“ na straně jedné „dlouho tlumena jednak dominující ideologií internacionalismu v dělnickém hnutí“ a na straně druhé „převládajícím protikladem mezi dělníkem – jak českým, tak německým – a (což platilo zejména pro Moravu) německým kapitalistou“ (Malíř, Marek, 2005, s. 40). Navzdory „nadnárodnímu“ charakteru rakouské sociální demokracie, založené v Neudörflu počátkem dubna 1874, se z ní o čtyři roky později (v dubnu 1878) v Praze-Břevnově vyčlenila formálně nezávislá Socialistická československá strana v Rakousku. Užití slova československá mělo vyjadřovat snahu po spojení všech českých dělníků v habsburské monarchii. Strana v prvních letech své existence fakticky působila na poloilegální bázi. Od roku 1887 nesla název Československá sociálně demokratická strana dělnická (dále ČSDS) a v roce 1897, po sjezdu ve Vídni, se oficiálně stala součástí federalizované rakouské (předlitavské) sociální demokracie (německá, česká, polská, italská, slovinská a rusínská sociální demokracie). Na konci prvního desetiletí 20. století však došlo k dalšímu štěpení sociální demokracie, když se z ČSDS, která deklarovala svou nezávislost na centrálním vedení ve Vídni, vyčlenila Československá sociálně demokratická dělnická strana v Rakousku. Ta se nadále hlásila k federalizované celorakouské sociální demokracii a její stoupenci byli označováni jako centralisté (naopak autonomisté byli ztotožňováni s původní ČSDS).¹³

Zemská organizace sociální demokracie pro Moravu se formovala v průběhu osmdesátých let 19. stol. a bylo pro ni charakteristické, že – na rozdíl od Čech a dalších korunních zemí – byla zpočátku tvořena jednotnou českou a německou sekcí (srov. Malíř, 1996c, s. 175–177). Autonomní zemská organizace německé sociální demokracie – jako součást Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs (Sociálně demokratické strany dělnické v Rakousku) se ustavila až v roce 1892 na sjezdu v Šumperku.¹⁴

V průběhu devadesátých let 19. stol. započala na Moravě třetí – a zároveň poslední – fáze krystalizace ideově-politických proudů, která definitivně byla ukončena v době po schválení moravského paktu zemským sněmem v roce 1905.

V průběhu osmdesátých let 19. stol. začala uvnitř Národní strany na Moravě narůstat tenze mezi liberálním a křesťanským (katolickým) křídlem, které se klonilo ke konzervativní politice a užší kooperaci se slábnoucí Stranou konzervativního velkostatku. Neshody liberálního a křesťanského křídla v národní straně vyvrcholily v polovině devadesátých let 19. stol. V roce 1896 proběhl v Přerově ustavující sjezd Katolické národní strany na Moravě, jež ve svém programu kladla akcent na křesťanské hodnoty s prvky národního uvědomění (v protikladu k počínající sekularizaci) ve veřejném i soukromém životě. Vedle konzervativní složky se v souvislosti s ohlasem na encykliku papeže Lva XIII. *Rerum novarum* z roku 1891 a v reakci na sílící vliv sociální demokracie začalo pozvolna probouzet křesťansko-sociální hnutí. Oporu nacházelo v jednotách katolických tovaryšů a v roce 1899 stalo základem pro vznik Moravsko-slezské křesťansko-sociální strany.¹⁵

Poněkud odlišně se vyvíjela situace v německém politickém táboře na Moravě. Německá Katholische Volkspartei (Katolická lidová strana) – protějšek Katolické národní strany – vznikla v roce 1895 vyčleněním z celorakouské konzervativní Strany práva (Rechtspartei). Byla úzce spjata se jménem Karla Hohenwarta, avšak nakonec se sloučila s Österreichische christlichsoziale Partei (Rakouskou křesťansko-sociální stranou) oficiálně ustavenou téhož roku ve Vídni. Na Moravě došlo k založení zemské pobočky německé křesťansko-sociální strany až v roce 1905 pod názvem Christlichsoziale Landespartei für Mähren (Křesťansko-sociální zemská strana pro Moravu).¹⁶

Tři zmíněné politické strany – dvě české a jedna německá – na Moravě reprezentovaly křesťanský (katolický) ideově-politický tábor. Ten si vydobyl velmi silnou pozici na zemském sněmu, a to zejména oproti situaci identického politického proudu v Čechách.

Diferencovaný průběh lze, na rozdíl od formování křesťanských politických stran, sledovat při vyhraňování agrárního ideově-politického tábora.¹⁷ Jeho geneze sahá již do šedesátých let 19. stol. (srov. Verbík,

1977). První organizované zemědělské hospodářské spolky a jednoty na Moravě, hlavně v oblasti Hané, měly primární cíl v podpoře ekonomických aktivit sedláků. Vytvářet se začaly v průběhu osmdesátých let 19. století. Vedle hospodářských aktivit byla neméně významná jejich snaha o politickou emancipaci selského stavu. Původně autonomní a organizačně značně heterogenní agrární hnutí na Moravě dočasně nacházelo společnou politickou platformu v rámci lidové strany (Selská jednota v Olomouci), avšak rozdílné postoje týkající se zavedení všeobecného a rovného volebního práva další spolupráci zabránily.¹⁸ V roce 1904, po dvou desetiletích snah o sjednocení agrárního hnutí na Moravě, se v Olomouci sešel ustavující sjezd Agrární strany pro Moravu a Slezsko. O rok později vznikl společný česko-moravský agrární výkonný výbor a česká i moravská agrární strana se formálně sloučily do Československé strany agrární. Přes tento „deklaratorní“ krok se obě strany nadále až do zániku Rakousko-Uherska vyvíjely zcela autonomně.

S velkým zpožděním a navíc marginalizován se na Moravě vyvíjel německý agrární politický proud. Zemská filiálka Deutsche Agrarpartei (Německá agrární strana) byla – i přes dlouholetou existenci německých agrárních hospodářských spolků a neúspěšný pokus o ustavení strany v roce 1906 – založena až v roce 1914 (v Čechách byli němečtí agrárníci politicky aktivní od roku 1905).¹⁹

V reakci na deklarované anacionální vymezení sociální demokracie, která vstoupila na sklonku devadesátých let 19. stol. na půdu říšské rady, kde se vzápětí prezentovala tzv. protistátoprávním prohlášením striktně se vymezující proti dosavadnímu státoprávnímu prohlášení českých liberálních stran, započalo formování ideově-politického směru orientovaného na národně smýšlející dělníky a zaměstnance – národně sociálního politického tábora. Jeho jediným reprezentantem se stala Národně-sociální strana v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Dolních i Horních Rakousích. Její ustavující sněm se konal v Praze ve dnech 9.–11. dubna 1898. Rozvláčný název strany měl evokovat skutečnost, že má ambici pod svými křídly sdružovat všechny národně (česky) orientované příslušníky zaměstnaneckého stavu (dělníky, úředníky, učitele ad.) v Předlitavsku (neuherské části monarchie). V rámci Moravy byla, podobně jako v ostatních zemích, zřízena zemská pobočka strany, a to

především na bázi jednotlivých politických spolků národních dělníků, jejichž počátky spadají převážně do doby tzv. jazykových bouří (odmítnutí Badeniho jazykových nařízení) z jara a léta roku 1897.²⁰

Identicky jako v případě české národně-sociální strany i v případě německého politického spektra se jako jediný zástupce národně-socialistického ideově-politického proudu zformovala Deutsche Arbeiterpartei (Německá dělnická strana). Její nacionální charakter byl ve srovnání s českými národními socialisty zřetelnější a důraznější, přičemž její antipatie byly namířeny nejen proti internacionální sociální demokracii, ale také proti křesťanskosociální politické frakci, což v případě českých národních socialistů přece jen nebylo tolik patrné. Zemská pobočka Deutsche Arbeiterpartei pro Moravu se konstituovala až v roce 1906 a v předvečer zániku Rakousko-Uherska se Deutsche Arbeiterpartei transformovala na Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (květen 1918).²¹

Závěr

Strukturace politických stran v habsburské monarchii do pěti ideově-politických táborů – národně-liberálního (za jehož parciální složky lze považovat konzervativní strany šlechtického velkostatku), sociálnědemokratického, křesťanského (katolického), agrárního a národně socialistického probíhala v odlišných časových horizontech a intenzitě. Tento model stranického systému (s většími či menšími odlišnostmi) se etabloval i na úrovni většiny zemí monarchie (zejména Předlitavska) zůstal de facto funkční také po zániku Rakousko-Uherska v jednotlivých nástupnických státech, zejména pak v Československu po roce 1918. Přihlédneme-li k dílčí zemi – tzn. Moravě – na které byl hrubých konturách ilustrován vývoj politického stranictví úzce provázaného s pozvolným rozmachem občanské společnosti, lze konstatovat, že zde došlo ke komplexnímu a fakticky konečnému zformování stranického systému (který byl zastoupen spektrem politických stran všech výše zmíněných ideově-politických proudů) na konci prvního desetiletí 20. století (srov. Malíř, Marek a kol., 2005, s. 32).²² Oproti jiným částem monarchie – zejména Čechám, Hornímu a Dolnímu Rakousku – v daném ohledu vykazovala Morava určité zpoždění, na druhé straně však byla jednou

z mála součástí monarchie, kde došlo k etablování celého výše uvedeného spektra politických stran. Tato skutečnost zároveň dokládá pokročilý stupeň rozvoje občanské společnosti, jejíž rozmach v podmínkách Moravy intenzivně probíhal v úzkém sepjetí s formováním politických stran po celou druhou polovinu 19. století. Výsledkem tohoto procesu byla již na počátku 20. století rozvinutá a také fungující občanská společnost (bez ohledu na český a německý jazykový prostor), nicméně s určitými limity danými dobovým společenským kontextem – tj. především přetrvávající omezené volební právo reprezentované rozdělením voličů (pouze mužů, ženy zůstávaly z volebního práva zcela vyloučeny) do kurií.

Politické stranictví představovalo nejen v habsburské monarchii (včetně jejich jednotlivých součástí) jeden ze základních atributů formující se občanské společnosti. Český historik Otto Urban v dané souvislosti výstižně uvedl, že „systém politického stranictví byl nástrojem i výrazem občanského sebeuvědomování“ (Urban, 1968, s. 881). Přínos raných politických stran – ačkoli reprezentovaly je minimální část obyvatel – tak spočíval především v dalším posilování mechanismů občanské společnosti (vyrůstající na místě původní a tradiční společnosti stavovské) a zároveň umožňovaly její postupné „prorůstání“ do povědomí všech sociálních vrstev tehdejší populace. S rozmachem politických stran je úzce spjat fenomén aktivní občanské participace, který začal nabývat na intenzitě od sklonku 19. století a stal se jedním z hlavních pilířů demokratické, liberální, občanské společnosti.

Na druhé straně je však nutno konstatovat, že vznik občanské společnosti představuje poměrně komplikovaný proces, který, jak bylo naznačeno v úvodu, závisel na mnoha dílčích faktorech – společenských, geopolitických, ekonomických, kulturních, jazykových a dalších. V rámci habsburské monarchie sehrával v daném ohledu významnou roli faktor emancipace moderních národů (markantní např. v českém prostředí), který mnohdy splýval s bojem za občanské svobody a nezřídka nabýval vyhrocené podoby. Ale i přes tyto naznačené obtíže a okolnosti, které formování občanské společnosti v rámci mnohonárodnostní a vnitřně diferenciované habsburské monarchie provázely, lze konstatovat, že ve druhé polovině 19. století byly i ve středoevropském prostoru položeny základy současné společnosti fungující na principech plurality, demokracie a tolerance.

Poznámky:

- ¹ Text představuje dílčí výstup projektu IGA 2019 PdF UP v Olomouci *Občanské vzdělávání v českých zemích po roce 1848 a jeho vliv na kultivaci historického vědomí*.
- ² Detailně o konceptu tzv. frankfurtské školy viz GALL, Lothar (Hrsg.) *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2015.
- ³ Přehledně k dané problematice viz např. KOŘALKA, J. *Češi v habsburské říši 1815–1914. Sociálně-historické souvislosti vytváření novodobého českého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996.; URBAN, O. *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- ⁴ Blíže o otázkách souvisejících s rozvojem české národní identity v rámci Moravy včetně úsilí o politickou emancipaci v polovině 19. stol. viz MALÍŘ, J. *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*. Časopis Matice moravské, 1990, roč. 109, č. 2, s. 345–362.; CIBULKA, P. Moravská politika a český státoprávní program ve druhé polovině 19. století. In MALÍŘ, J., VLČEK, R. (eds.) *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek*. Brno: Matice moravská, 2001. s. 99–110.; MALÍŘ, J. K prosazování národní identity na Moravě ve druhé polovině 19. století. In BOROVSKEÝ, T., JAN, L., WIHODA, M. (eds.) *Ad vita honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*. Brno: Matice moravská, 2003. s. 393–404.
- ⁵ Specifika politického systému habsburské monarchie ve vztahu k českým zemím včetně Moravy jsou komplexně postižena v přehledné práci kolektivu autorů *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004* (1. díl) z roku 2005 (bližší údaje viz soupis literatury). K danému tématu viz též HYE, H. P. *Das politische system in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation*. Praha: Karolinum, 1998.
- ⁶ Navzdory snaze o vnitřní organizační reformy se politické strany konstituované na počátku šedesátých let 19. stol. honoračního charakteru, pro který byla typický systém důvěrníků, podvazující jejich vertikální organizační strukturu a absence jasně vymezeného a konkretizovaného programu (obvykle vycházejícího ze všeobecných postulátů o národní jednotě a vlastenectví), nedokázaly zcela zbavit. Tato skutečnost se pro ně následně stala výrazně limitujícím a znevýhodňujícím faktorem na přelomu 19. a 20. stol., kdy začalo docházet k prudkému rozmachu moderních a masových politických stran. K této problematice viz např. HAVRÁNEK, J. Od honoračních stran k masovým politickým stranám v českých zemích. In KORDIOVSKÝ, E. (ed.) *Politické strany a spolky na jižní Moravě*. Brno: Vlastivědná společnost, 1993. s. 5–9.

- ⁷ K otázce volebního systému a vývoje volebního práva v Předlitavsku a českých zemích viz např. URBAN, O. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.; JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- ⁸ Aktivita politických stran v českých zemích, Moravu nevyjímaje, byly od počátku úzce provázány se sítí spolků, které do značné míry suplovaly v období vymezeném šedesátými až devadesátými léty 19. stol. kontakt a vazby se širší veřejností. Přehledně k danému tématu viz MALÍŘ, J. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno: FF MU, 1996.
- ⁹ Blíže k jednotlivým legislativním normám a ustanovením schválených vídeňskou říšskou radou v letech 1848–1918, které se vztahovaly k českým zemím, viz SCHELLE, K. *Dějiny českého ústavního práva*. Ostrava: Key Publishing, 2010.
- ¹⁰ Uvedená označení *Versäulungsprozeß* a *Sozial-moralisches Milieu* vznikla a ujala se v německé a rakouské historiografii. Ve svých pracích věnovaných vývoji politických stran je začal užívat Robert Luft – viz LUFT, R. *Politischer Pluralismus und Nationalismus. Zu Parteienwesen und politischer Kultur in der tschechischen Nation vor dem Ersten Weltkrieg*. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 1991, č. 3, s. 72–87. Obdobné vymezení se objevují u filosofa, sociologa a politologa Steina Rokkana (přímo se specializujícího se na otázky související s historií formování politických stran) – viz ROKKAN, S. *Zur entwicklungssoziologischen Analyse vor Parteiensystemen. Anmerkungen für ein hypothetisches Modell*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1965, Jhrg. 17, S. 675–702.; ROKKAN, S., LIPSET, S. M. (eds.) *Party Systems and Voter Alignments*. New York: The Free Press, 1967. Srov. též MALÍŘ, J. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno: FF MU, 1996, s. 246.; MALÍŘ, J., MAREK, P. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl I. 1861–1938*. s. 31–45.; MAREK, P. a kol. *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*. Olomouc: Katedra politologie a evropských studií FF UP, 2000. s. 12.; JARMARA, T. *Politické strany. Kapitoly z teorie a praxe politických stran*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2011.
- ¹¹ V rámci říšské rady i zemských sněmů (především českého a moravského) se od počátku šedesátých let 19. stol. zformovaly dva proti sobě stojící bloky liberálních stran – národní strana (staročeši), od roku 1874 v Čechách doplněná národní stranou svobodomyšlnou (mladočechy) prosazující federalistické uspořádání monarchie na straně jedné, na straně druhé německá ústavní strana (Verfassungspartei) klonící se k centralismu. Obě strany hledaly podporu mezi šlechtickými uskupeními – federalisté v konzervativním velkostatku, centralisté se opírali o ústavověrný velkostatek. V rámci Moravy představovala pomyslný

jazyček na vahách šlechtická strana středu – Mittlepartei, která byla na půdě zemského sněmu rozhodujícím faktorem při konstituování většiny. Blíže viz např. JANÁK, J. K sociálně ekonomickým kořenům federalistické a centralistické politiky na Moravě v 60. a 70. letech 19. století. In DVOŘÁK, J., VALOUCH, F., POSPÍCHAL, M. (eds.) *Pocta Františku Palackému. Václavkova Olomouc 1976*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1979. s. 57–72.; CIBULKA, P. Moravská politika a český státoprávní program ve druhé polovině 19. století. In MALÍŘ, J., VLČEK, R. (eds.) *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek*. Brno: Matice moravská 2001, s. 99–110.; CIBULKA, P. Organizační vývoj německých liberálů na Moravě v letech 1890–1914. *Český časopis historický*, 2010a, roč. 108, č. 3, s. 443–478.; MALÍŘ, J. Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861–1913. In DÖCKER, U., STEKL, H., URBANITSCH, P. (Hrsg.) *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Wien, Köln: Böhlau, 1990. S. 223–241.

¹² V souvislosti s tímto ideově nevyhraněným a nekonzistentním politickým subjektem, který se etabloval na moravském zemském sněmu a sehrával zde roli „prostředníka“ mezi centralisty a federalisty, se lze v odborné literatuře setkat rovněž s označením *nebulosen* – mlhaví.

¹³ Obecně k tématu sociální demokracie s přihlédnutím k Moravě viz např. GALANDAUER, J. *Od Heinfeldu ke vzniku KSČ. České dělnické hnutí v letech 1889–1921*. Praha: Svoboda, 1986.; ŠINDELÁŘ, B. Přehled dějin dělnického hnutí na Moravě do heinfeldského sjezdu. *Časopis Matice moravské*, 1954, roč. 73, č. 1, s. 3–57.; ŠOLLE, Z. Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1969, Bd. 11, S. 181–266.

¹⁴ Přehledně k německé sociální demokracii na Moravě před rokem 1918 viz ŠEBEK, J. Německá sociální demokracie v Rakousku. MALÍŘ, J. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005. s. 480–485. Komplexní přehled o působení německé sociální demokracie v rakousko-uherské monarchii podává H. Mommsen: MOMMSEN, H. *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat 1867–1907*. Wien: Europa-Verlag, 1963.

¹⁵ K počátkům křesťansko-sociálního hnutí na Moravě viz např. ŽAMPACH, F. M. Československé hnutí křesťansko-sociální na Moravě, ve Slezsku a v Dolních Rakousích. Olomouc: Našinec, 1909.; PROCHÁZKOVÁ, M. P. Ignát Wurm ve svém životě. Olomouc: Kramář a Procházka, 1900.; KRAVÁČEK, F. Ke vzniku křesťanskosociální strany na Moravě. In DVOŘÁK, J. (ed.) *Příspěvky k dějinám dělnického hnutí na Moravě*. Praha: SPN, 1960. s. 7–27.; TRAPL, M. *Monsignore Jan Šrámek*. Olomouc: Danal, 1995.

- ¹⁶ O téže problematice ve vztahu k německému prostředí na Moravě viz MALÍŘ, J. Německý katolický politický tábor na Moravě v letech 1848–1914. Časopis Matice moravské, 1997, roč. 116, č. 1, s. 201–215.; LORENZ, R. Deutschböhmischer Katholizismus als Element der österreichischen Geschichte (1848–1900). In REISS, K., SCHÜTZ, H. (Hrsg.) *Kirche, Recht und Land*. München, Königstein, 1969. S. 166–180.; HUBER, K. A. Die Enzyklika „Rerum novarum“ und die Genesis der christlichsozialen Volkspartei in der Tschechoslowakei. In BOSL, K (Hrsg.) *Die erste tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*. München, Wien: Oldenbourg Verlag, 1978. S. 241–258.
- ¹⁷ K tématu dotýkajícího se české agrární strany na Moravě před rokem 1918 viz POSPĚCH, Pavel. Založení agrární strany na Moravě v roce 1904. Časopis Matice moravské, 1981, roč. 100, č. 3–4, s. 255–271.; VERBÍK, Antonín. Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století. Časopis Matice moravské, 1977, roč. 96, č. 1–2, s. 116–129. Komplexněji viz HARNA, J., LACINA, V. (eds.) *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*. Praha: Historický ústav, 2007.
- ¹⁸ Selská jednota v Olomouci se naopak zasazovala o zvýhodnění voličů venkovské kurie a všeobecné a rovné hlasovací právo fakticky neschvalovala.
- ¹⁹ Německému agrárnímu hnutí na Moravě se pouze okrajově věnuje Norbert Linz v souhrnné práci *Der Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik* (München, Wien: Oldenbourg Verlag, 1982), přehledně viz ŠEBEK, J. Německá agrární strana. In MALÍŘ a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005. s. 475–476.
- ²⁰ K vývoji a organizační struktuře národně sociální strany v rámci Moravy viz MIKULKA, J. Vznik a počátky národně sociální strany na Moravě v letech 1897–1901. Časopis Matice moravské, 1983, roč. 102, č. 1–2, s. 71–85. Týž autor: Národně sociální strana na Moravě od počátku 20. století do vyřešení stranické krize v roce 1909. Časopis Matice moravské, 1986, roč. 105, č. 1–2, s. 18–36.
- ²¹ Problematika německého národního socialismu v Předlitavsku před rokem 1918 viz WHITESIDE, A. G. Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1961, Jh. 9, Heft 4, s. 333–359.; ŠEBEK, J. Německá dělnická strana. In MALÍŘ a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005. s. 476–480.
- ²² Komplexně k vývoji politických strana a politickému stranictví na Moravě před rokem 1918 viz MALÍŘ, J. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno. FF MU, 1996.

Literatura:

- CIBULKA, P. Moravská politika a český státoprávní program ve druhé polovině 19. století. In MALÍŘ, J., VLČEK, R. (eds.) *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek*. Brno: Matice moravská, 2001. s. 99–110.
- CIBULKA, P. Organizační vývoj německých liberálů na Moravě v letech 1890–1914. *Český časopis historický*, 2010a, roč. 108, č. 3, s. 443–478.
- GALANDAUER, J. *Od Heinfedldu ke vzniku KSČ. České dělnické hnutí v letech 1889–1921*. Praha: Svoboda, 1986.
- GALL, Lothar (Hrsg.) *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2015.
- HARNA, J., LACINA, V. (eds.) *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*. Praha: Historický ústav, 2007.
- HAVRÁNEK, J. Od honoračních stran k masovým politickým stranám v českých zemích. In KORDIOVSKÝ, E. (ed.) *Politické strany a spolky na jižní Moravě*. Brno: Vlastivědná společnost, 1993. s. 5–9.
- HUBER, K. A. Die Enzyklika „Rerum novarum“ und die Genesis der christlich-sozialen Volkspartei in der Tschechoslowakei. In BOSL, K (Hrsg.) *Die erste tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*. München, Wien: Oldenbourg Verlag, 1978. S. 241–258.
- HYE, H. P. *Das politische system in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation*. Praha: Karolinum, 1998.
- JANÁK, J. K sociálně ekonomickým kořenům federalistické a centralistické politiky na Moravě v 60. a 70. letech 19. století. In DVOŘÁK, J., VALOUCH, F., POSPÍCHAL, M. (eds.) *Pocta Františku Palackému. Václavkova Olomouc 1976*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1979. s. 57–72.
- JANÁK, J., HLEDÍKOVÁ, Z., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- JARMARA, T. *Politické strany. Kapitoly z teorie a praxe politických stran*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2011.
- KOŘALKA, J. *Češi v habsburské říši 1815–1914. Sociálně-historické souvislosti vytváření novodobého českého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996.
- KRÁKORA, P. *Vývoj samosprávy v Přerově v letech 1861–1914 a fenomén školství*. Praha: Nakladatelství EPOCH, 2016.
- KRAVÁČEK, F. Ke vzniku křesťanskosociální strany na Moravě. In DVOŘÁK, J. (ed.) *Příspěvky k dějinám dělnického hnutí na Moravě*. Praha: SPN, 1960. s. 7–27.

- LORENZ, R. Deutschböhmischer Katholizismus als Element der österreichischen Geschichte (1848–1900). In REISS, K., SCHÜTZ, H. (Hrsg.) *Kirche, Recht und Land*. München, Königstein, 1969. S. 166–180.
- LUFT, R. Politischer Pluralismus und Nationalismus. Zu Parteienwesen und politischer Kultur in der tschechischen Nation vor dem Ersten Weltkrieg. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 1991, č. 3, s. 72–87.
- MALÍŘ, J. K prosazování národní identity na Moravě ve druhé polovině 19. století. In BOROVSÝ, T., JAN, L., WIHODA, M. (eds.) *Ad vita honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*. Brno: Matice moravská, 2003. s. 393–404.
- MALÍŘ, J. *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*. Časopis Matice moravské, 1990, roč. 109, č. 2, s. 345–362.
- MALÍŘ, J. Německý katolický politický tábor na Moravě v letech 1848–1914. Časopis Matice moravské, 1997, roč. 116, č. 1, s. 201–215.
- MALÍŘ, J. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno: FF MU, 1996.
- MALÍŘ, J., MAREK, P. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl I. 1861–1938*.
- MALÍŘ, J. Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861–1913. In DÖCKER, U., STEKL, H., URBANITSCH, P. (Hrsg.) *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Wien, Köln: Böhlau, 1990. S. 223–241.
- MAREK, P. a kol. *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*. Olomouc: Katedra politologie a evropských studií FF UP, 2000.
- MIKULKA, J. Vznik a počátky národně sociální strany na Moravě v letech 1897–1901. Časopis Matice moravské, 1983, roč. 102, č. 1–2, s. 71–85.
- MIKULKA, J. Národně sociální strana na Moravě od počátku 20. století do vyřešení stranické krize v roce 1909. Časopis Matice moravské, 1986, roč. 105, č. 1–2, s. 18–36.
- MOMMSEN, H. *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat 1867–1907*. Wien: Europa-Verlag, 1963.
- POSPĚCH, Pavel. Založení agrární strany na Moravě v roce 1904. Časopis Matice moravské, 1981, roč. 100, č. 3–4, s. 255–271.
- PROCHÁZKOVÁ, M. P. Ignát Wurm ve svém životě. Olomouc: Kramář a Procházka, 1900.
- ROKKAN, S. Zur entwicklungssoziologischen Analyse von Parteiensystemen. Anmerkungen für ein hypothetisches Modell. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1965, Jhrg. 17, S. 675–702.

- ROKKAN, S., LIPSET, S. M. (eds.) *Party Systems and Voter Alignments*. New York: The Free Press, 1967.
- SCHELLE, K. *Dějiny českého ústavního práva*. Ostrava: Key Publishing, 2010.
- ŠEBEK, J. Německá agrární strana. In MALÍŘ a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005. s. 475–476.
- ŠEBEK, J. Německá dělnická strana. In MALÍŘ a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005. s. 476–480.
- ŠINDELÁŘ, B. Přehled dějin dělnického hnutí na Moravě do heinfeldského sjezdu. *Časopis Matice moravské*, 1954, roč. 73, č. 1, s. 3–57.
- ŠOLLE, Z. Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1969, Bd. 11, S. 181–266.
- TRAPL, M. *Monsignore Jan Šrámek*. Olomouc: Danal, 1995.
- URBAN, O. Česká společnost 1848–1918. Praha: Svoboda, 1982.
- URBAN, O. *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- VERBÍK, Antonín. Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století. *Časopis Matice moravské*, 1977, roč. 96, č. 1–2, s. 116–129.
- WHITESIDE, A. G. Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1961, Jh. 9, Heft 4, s. 333–359.
- ŽAMPACH, F. M. Československé hnutí křesťansko-sociální na Moravě, ve Slezsku a v Dolních Rakousích. Olomouc: Našinec, 1909.

Kontakt na autora příspěvku:

Mgr. Pavel Krákora, Ph.D.
Katedra společenských věd
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Žižkovo nám. 5
771 40 Olomouc
e-mail: pavel.krakora@upol.cz